

"Subsistentie begint met dissidentie"

Gesprek met de ecofeministe
Maria Mies

JEANNEKE VAN DE VEN
FREDERIK JANSSENS

Maria Mies is sociologe en auteur van enkele spraakmakende werken. Samen met Claudia von Werlhof en Veronika Bennholdt-Thomsen schreef ze *Women: The Last Colony* (Zed, 1988) en met Vandana Shiva, de Indische milieu-activiste, schreef ze *Ecofeminism* (Zed, 1993). Zij leefde en werkte verschillende jaren in India, waarna ze terugkwam om leiding te geven aan de afdeling "Vrouwenstudies" aan het Instituut voor Sociale Studies in Den Haag. Daarna werd ze Professor Sociologie aan de "Fachhochschule" te Keulen. Momenteel is zij op emeritaat maar nog steeds actief in de vrouwenbeweging en de milieubeweging in Duitsland. Uniek in haar benadering is het consequente meenemen van de "Derde Wereld" in haar analyses. Vanuit dit Zuid-Noord-perspectief bekritiseert ze het heersende economische model, het neo-liberale

marktdenken, de mythe van de "inhaal"-ontwikkeling als zou het mogelijk en wenselijk zijn dat de Derde Wereld de Eerste Wereld qua welvaartniveau zou inhalen, conventionele opvattingen over vrouwenemancipatie, de grondslagen van de moderne wetenschap en technologie, en met name de "bio-technologie". Momenteel werkt ze aan een basiswerk over het "subsistentie-perspectief". Maria Mies is getrouwd met Saral Sarkar en woont in Keulen op een appartement in een oud herenhuis.

Voor *Oikos* hadden we in mei 1997 een interview met Maria Mies, bij een kopje thee en tussen de stapels boeken. We beginnen met te verwijzen naar *'The Case against the Global Economy, and for a Turn toward the Local'* van Jerry Mander en Edward Goldsmith¹, waarin naar ons aanvoelen verwante bekommernissen vertolkt worden.

.....
Mander J. & Goldsmith, E., *The Case against the Global Economy, and for a Turn toward the Local*,
Sierra Club Books, San Francisco, 1996

Subsistentie: de analyse

MM (Maria Mies): Gebruiken zij het woord "subsistentie"? Ik vermoed dat zij niets van mij zouden willen opnemen. Ik woonde een workshop bij in Dartington in het Schumacher Collège. Maar zij houden niet van het feminisme. Goldsmith is goed in zijn analyse, en hij sprak over het versterken van het gezin, de gemeenschap. Ik vroeg hem daarop: "En wie gaat het werk in het gezin dan doen?" Dat vond hij helemaal niet leuk. Alsof hij de sexuele arbeidsverdeling, die een van mijn standaardargumenten is, niet wilde bespreken. Later hoorde ik dat men mij niet meer zou uitnodigen, want ik was een 'angry woman', die onplezierige onderwerpen aansnijdt.

FJ (Frederik Janssens): Zij verwijzen wel naar Vandana Shiva in hun boek.

MM: Vandana Shiva is tactischer.

JvdV (Jeanneke van de Ven): In de samenleving zien we op dit moment de twee trends die in de titel van het boek voorkomen: globale economie, wereldmachten, mondiale structuren (EU, NAFTA,...). En anderzijds de noodzaak om het "lokale niveau" te herwaarderen en te herontdekken. Subsistentie kadert uiteraard in deze tweede trend. Het lijkt echter een zeer ongelijke strijd. Hoe kan volgens u het 'subsistentie-perspectief' een antwoord op die 'globaliseringstrend' zijn?

MM: Onze hele analyse ontstond uit een kritiek op die mondiale kapitalistische ontwikkelingen. Natuurlijk is het al een hele tijd geleden dat we begonnen met het bestuderen van deze

dingen. Onze kritiek is minstens 20 jaar oud. Onze analyse lijkt tegenwoordig meer en meer waar te worden voor meer en meer mensen. De mensen in West-Europa zijn zich nog niet bewust van de gevolgen van het globale kapitalisme. Maar als we naar het Zuiden kijken, dan zien we meer en meer voorbeelden van manieren waarop mensen zich verzetten tegen de globalisering en liberalisering van de wereldmarkt, en tegen de structurele aanpassingsprogramma's van het IMF. Zij verzetten zich door simpelweg te weigeren in die globale markteconomie geïntegreerd te worden. Dit is heel belangrijk. Onlangs kreeg ik een artikel van een Canadese vriendin, die in Kenia werkte. Zij schrijft over het verzet vooral van vrouwen, die werkzaam zijn in de teelt van exportgewassen. Zij weigeren nog langer voor hun mannen te werken, omdat zij geen geld krijgen. De mannen bezitten het land, dus al het geld van de exportgewassen gaat naar de mannen. Maar het onbetaalde werk wordt door de vrouwen gedaan. En zij hebben er genoeg van. Zij weigeren bij voorbeeld eenvoudigweg de koffie te plukken, of in een ander voorbeeld de rijst voor de regering te verbouwen. Zo treffen zij in één actie drie tegenstanders: hun eigen patriarchale mannen, de regering en het internationale kapitaal. Zij deden dit op een manier die ik fantastisch vind!

Tussen de koffieplanten in de koffieplantages begonnen zij bonen en groenten te planten. Later kaptten ze zelfs de koffieplanten om. Dit groeide uit tot een grote beweging in Oost-Afrika. De mannen, die op hun geld zaten te wachten, kregen niets. De regering kreeg minder harde valuta dan zij verwachtte. Dus zette de regering de mannen onder druk: "Zorg

ervoor dat jullie vrouwen de koffie plukken, want we hebben harde valuta nodig om onze schulden aan de Wereld Bank terug te betalen!"

Kijk eens naar die hele hiërarchie van onderdrukking: vanaf de grote multinationals, via de Wereld Bank en het IMF, via de regering, tot de lokale mannen, die hun vrouwen onder druk zetten... Die vrouw staat echt onderaan de ladder van de onderdrukking. Als zij weigert mee te werken, en zij start met haar eigen voedselproductie voor haar familie en de lokale gemeenschap, dan krijgt de hele ladder problemen. Degenen aan de top wisten niet wat ze met deze situatie aanmoesten. De vrouwen gebruikten het land, namen de controle over hun eigen basis van bestaan over. Wat ik uit dit voorbeeld leer is dat zij geen geld vroegen — zij verrichtten niet-verloonde arbeid, maar zij vroegen niet om een salaris. Zij namen het land in bezit om groenten te verbouwen voor hun eigen mensen. En om dit op de lokale markt te verkopen, waarmee zij de lokale economie weer nieuw leven inbliezen, een economie die niet gebaseerd is op winstmaximalisatie. Dus alles wat wij theoretisch noodzakelijk achtten, brachten zij in de praktijk, zonder iets van onze theorieën te weten.

Als mensen dit soort verzet plegen, is de enige manier om dit te breken, het gebruik van geweld. En de mannen in dit voorbeeld gebruikten ook geweld, maar hoe meer zij hun vrouwen trachten te forceren, hoe meer vrouwen stopten met het produceren voor hun mannen. Zij startten hun vrouwenwerkteams weer op, want zij werken nooit alleen, zij zijn geen geïsoleerde, geatomiseerde huisvrouwen. Zij werken in collectief verband. Alsof zij een

kracht hadden die niet gebroken kon worden.

Om op je vraag terug te komen, natuurlijk betekenen dergelijke acties niet het einde van de teelt van exportgewassen, en ook niet dat de multinationals het niet opnieuw zullen proberen... Maar wat in dit voorbeeld wel gebeurde was dat meer en meer mannen hun vrouwen gingen steunen, en dat er een hele beweging naar democratie ontstond, waarvan de vrouwen de speerpunten waren. De mannen in de oppositiepartijen probeerden deze beweging te gebruiken. Dit zijn dingen die nu gebeuren... Onze benadering bestond er nooit uit te zeggen wat er zal gaan gebeuren, maar te beschrijven wat er al gebeurt — in het Zuiden.

Gevolgen van de globalisering

MM: In het Zuiden zijn veel van dit soort voorbeelden te vinden als gevolg van de globalisering. En het worden er steeds meer. Hoe langer hoe minder mensen kunnen de illusie blijven koesteren dat zij het consumptie- en productieniveau van bv Zweden ook maar bij benadering zouden kunnen bereiken. Deze illusie is snel aan het verdwijnen. Het probleem ligt hier, volgens mij. Omdat wij nog altijd een functionerende verzorgingsstaat hebben, hoewel deze elke dag, stukje bij beetje, verder ontmanteld wordt — in alle landen van Europa. Ook hier in Duitsland. Het was een complete shock! Wij beschouwden Duitsland als een van de meest stabiele economieën van het Westen. En plotseling, na de hereniging, bevinden we ons in een totale puinhoop. Zij weten niet hoe dit op te lossen. De mensen raken com-

pleet gedesorienteerd. Sommigen gaan hier op zoek naar alternatieven, naar een alternatieve economie. Zij beginnen te begrijpen dat deze economie niet verder kan. Het feit dat Duitsland 'de nummer 1 is in de wereld wat de export van machines betreft', is onverzoenbaar met het feit dat 'de Duitse arbeider de duurste is in de hele wereld'. Het Duitse kapitaal zal in een globale vrije handelsmarkt op zoek gaan naar goedkopere arbeid elders. Dat is nu eenmaal de logica van het kapitalisme en de logica van de vrije handel: men gaat op zoek naar competitieve voordelen. Dat is de theorie achter deze vrije-handel-wereldeconomie. Arbeid is eveneens een artikel dat op die vrije handelsmarkt verkocht wordt. Dit alles tréft nu de Duitse arbeider, de vakbonden, de mannen en vrouwen. Niet alleen de vrouwen worden getroffen, maar de mannen evengoed. Mijn vriendin Claudia von Werlhof zei al in 1983, toen we *Women, the last Colony* publiceerden: mannen zullen in de toekomst behandeld worden als huisvrouwen. Dit is nu aan het gebeuren. Zij verliezen hun stabiele, permanente jobs die beschermd worden door de vakbonden, en moeten genoegen nemen met flexibaantjes. We zien dat wat met de vrouwen in heel Zuidoost-Azië gebeurde, nu met de arbeiders in Duitsland gebeurt. Zij kunnen dit totaal niet begrijpen, hebben er geen verklaring voor.

JvdV: Dit alles gebeurt ook in België: we hebben recent een hele rij fabriekssluitingen meegemaakt. Vooral de brutale sluiting van de Renault-

fabriek in Vilvoorde heeft veel ophef gemaakt.

MM: Er is hier in Duitsland sprake van veel theoretische verwarring over de resultaten van de globalisering. Er is te weinig theoretisch inzicht in deze processen in de vakbonden, bij de regering, bij de theoretici: niemand heeft rekening gehouden met waar wij in de tachtiger jaren voor waarschuwden: kapitalisme is NIET slechts loonarbeid versus kapitaal. Er is ook nog al die andere arbeid die niet meegerekend wordt. Marilyn Waring² heeft dit geanalyseerd. Andere vrouwen hebben dit geanalyseerd. Natuurlijk lezen dit soort mannen nooit wat feministen schrijven. Dat is het probleem. Maar sommige mensen begrijpen het en komen naar ons toe, of schrijven ons. Zoals de Katholieke Vakbond, die mij uitnodigde om een lezing te komen geven. Maar in het algemeen worden we genegeerd.

Er is natuurlijk een verschil tussen onze situatie hier en de situatie in de Derde Wereld. Daar reageren mensen — mannen en vrouwen — vanuit bittere noodzaak. Mensen nemen hun toevlucht tot subsistentie, omdat zij geen verzorgingsstaat achter zich hebben. Terwijl mensen hier, zolang de verzorgingsstaat nog tot op zekere hoogte functioneert, zich daaraan vastklampen. Met uitzondering van bepaalde groepen mensen: deze groepen zijn groeiende. Zij zijn op zoek naar een alternatieve economie, zoals bv hier in Keulen: er zijn LETS-groepen³, geïnteresseerden in lokale economie, sub-

2 Waring, M., *If Women Counted*, Harper & Row, 1989.

3 LETS staat voor Local Exchange and Trade System: een soort ruilhandel van, goederen en diensten buiten de geld-economie. Waar het LETS-systeem goed draait verhoogt dit het welbevinden én de koopkracht van gezinnen aanzienlijk. Uiteraard wordt LETS opgezet als een vrij burgerinitiatief.

sistentie in de stad. Hoewel ik hen niet allemaal onder het hoofdstuk 'subsistentie' zou onderbrengen. Maar zij zijn zeker op zoek naar iets dat noch kapitalistisch, noch socialistisch volgens het oude systeem is.

Een universeel basisinkomen?

FJ: Beschouwt u de discussie over een 'basisinkomen' voor iedereen in overeenstemming met uw ideeën?

MM: Hier wordt het basisinkomen niet besproken als een alternatief voor de verzorgingsstaat, maar als een uitbreiding ervan. Iedereen zou een basisinkomen moeten hebben, dat zou een fundamenteel mensenrecht moeten zijn. Iemand als Claus Offe verdedigt deze stelling. De vraag is: als je dit doet sluit je de wereldmarkt uit, en je stelt niet de vraag waar dit basisinkomen vandaan komt. Meestal komt dan het antwoord: dat is onze zorg niet, we doen alleen wat we tot nu toe deden. Zij zien niet dat de economie zoals deze nu werkt, gebaseerd is op de uitbuiting van de natuur en van de hele wereld. In een mondiale economie komen de vruchten hier terecht, en de nadelen ergens in de Derde Wereld. Men stelt dus de mondiale economie niet in vraag. Ik zou akkoord gaan met een basisinkomen, als iedereen in de wereld hetzelfde basisinkomen als de Duitsers of de Belgen zou krijgen.

FJ: Een 'universeel basisinkomen'?

MM: Ja, maar dat is onmogelijk in het kapitalistisch systeem. Ik denk dus dat de pleitbezorgers van het basisinkomen het kapitalisme niet echt in vraag stellen. Onlangs was ik op een

bijeenkomst in Amsterdam, waar Europees Links probeerde alternatieven voor de neo-liberale economische theorie uit te werken. En dat was het meest radicale wat men kon bedenken: dit basisinkomen. Het was ook een Europese bijeenkomst, niemand van buiten Europa. Het was ikzelf die dit punt aan moest snijden: wat met de rest van de wereld? Europa bestaat economisch niet meer op zichzelf. Wat doen we daarmee? In die zin opent de globalisering de denkhorizon. Als we dat niet doen, kunnen we niets meer begrijpen. We begrijpen onze eigen economie niet als we de globalisering daar niet bij betrekken. Er heerst nog te veel de idee van 'nationale economieën', zoals in de negentiende eeuw.

Subsistentie en loonarbeid

JvdV: De Renaultarbeiders in Vilvoorde werden behandeld als wegwerparbeid. De reactie van de vakbonden is teleurstellend en gaat niet verder dan de traditionele socialistische retoriek. Is er een ander perspectief denkbaar?

MM: Exact, zij hebben niets anders, geen andere strategie dan de oude sociaal-democratische strategie. Zelfs niet de oude sociaal-revolutionaire strategie: zij willen veiligheid, hogere lonen... Dit is inderdaad een erg moeilijke vraag. Voor de vakbonden als zodanig is het erg moeilijk om onze denkplaatje te volgen. Voor de arbeiders eveneens. Zelfs de werklozen vinden het moeilijk om over alternatieve manieren na te denken. Dus... deze groepen zullen ons niet de weg wijzen. Behalve misschien die nieuwe Franse vakbond. Er waren een paar mensen uit Frankrijk op die bijeenkomst in

Amsterdam. Zij vertelden over de stakingen in 1995. In Frankrijk bestaan twee grote vakbonden, en deze groep scheidde zich af van de christelijke vakbond, en vormde een nieuwe radicalere vakbond, die SUD heet: Solidarité, Unité, Démocratie. Zij gebruikten de infrastructuur en de bronnen van de vakbond om veel meer mensen en groepen in hun activiteiten te betrekken: zoals de ecologische beweging, de jeugdbeweging, werklozen, gemarginaliseerden en zelfs feministen! (op mijn specifieke vraag). Zij vormen dus een soort open bond, en niet alleen voor mensen die nog een job hebben. Want zo gaat dat hier in Duitsland: degenen met een job zitten in de vakbond. De hele rest is 'out'. Deze Franse bond stelde zichzelf dus open en organiseerde ook een aantal totaal onorthodoxe activiteiten. Wanneer zij banen wilden, bezetten zij kantoren met de boodschap: 'hier is kennelijk veel werk, wij willen een job!' Dit zijn de mensen die die grote mars, die al begonnen is en 14 juni in Amsterdam eindigt, organiseren: de Mars van de Werklozen. Zij willen dus alle ontevredenen samenbrengen. Ik had niet de indruk dat zij een strategie hebben die de oude sociaal-democratische strategie overstijgt. De vormen van protest zijn verschillend, en de actoren bestaan uit veel meer groepen van mensen. Ik vind dit heel belangrijk, omdat dit betekent dat deze bond haar concept van arbeid zal moeten herdefiniëren. Dit is strategisch en theoretisch een van de meest belangrijke punten. Alle arbeid die mensen verrichten is arbeid — niet alleen loonarbeid. Ook huishoudelijk werk, maatschappelijke inzet, alle noodzakelijke werk in de gemeenschap, het betaalde of onbetaalde werk voor het milieu... Misschien gaan ze deze discussie

voeren terwijl ze naar Amsterdam marcheren. Op dit moment nemen zij het punt van subsistentie-productie nog niet op. Maar aangezien ze open staan voor andere benaderingen, is er een kans dat dit punt ook besproken zal worden. Naar mijn gevoel zullen mensen, hoe langer de crisis duurt, en die zal niet snel gedaan zijn, meer en meer beginnen te begrijpen dat het veiliger is afhankelijk te zijn van je eigen groenten, als je een tuin hebt, dan deze steeds te moeten kopen. En meer terug te vallen op je eigen gemeenschap etc. Het initiatief zal elders liggen. In Engeland komt dit initiatief voort uit gemeenschappen, zelfhulpgroepen. Deze derde — of vrijwilligerssector is er zeer ontwikkeld, hoewel dit natuurlijk ook zijn schaduwzijden heeft, met een hoop liefdadigheid en zo.

FJ: De 'derde sector' van de civiele maatschappij, bedoelt u derde naast de Markt en de Staat?

MM: Precies! Een autonome sector tussen Markt en Staat...

Subsistentie: 'cultus van de armoede'?

FJ: Wat subsistentie betreft: wanneer ik probeer uit te leggen wat 'subsistentie' betekent, reageren sommigen met de opmerking dat dat de cultus van de armoede is. Moderne burgers in goede doen hebben blijkbaar geen zin hun levensstijl kritisch te bekijken. Anderzijds hoorde ik dat in het Oosten van Zaïre destijds, nu Congo, in de Kivu-provincie, en ook in Kinshasa de civiele samenleving zeer succesvol is in het organiseren van de regio, zonder de staat. De vraag is natuurlijk of het

nieuwe regime van Congo respect zat opbrengen voor deze burgerinitiatieven in de civiele maatschappij, waarbij vrouwen een belangrijke rol spelen. Westerse economen accepteren echter dit subsistentieperspectief niet als model voor ons.

MM: Zij zullen zeggen dat dit goed is voor de Derde Wereld, maar niet voor ons. Natuurlijk... dit argument heeft twee implicaties. Op de eerste plaats is het een theoretische kwestie; de andere is een zeer emotionele, die men niet kan weerleggen: welke levensstijl is de meest aantrekkelijke? Mensen vragen zich af of alles hier dan in elkaar moet storten, zodat het subsistentieperspectief relevant kan worden. Natuurlijk is dat niet wat we bedoelen.

Wat het theoretische aspect betreft zou ik zeggen: als meer en meer mensen in Afrika doen, wat die vrouwen in Kenia doen, of als zij reageren zoals de boeren in India die zeggen: "We willen niet produceren voor de wereldmarkt, maar voor onze eigen gemeenschap...", dan hebben wij HIER een probleem. Als er geen koffie meer beschikbaar is uit deze Derdewereldlanden, dan hebben we geen andere keuze meer dan naar ons eigen land te kijken, naar onze eigen bronnen hier — en zelf met een soort subsistentieproductie te beginnen. Wanneer je over voedsel nadenkt, wordt het allemaal heel duidelijk. Voedsel is een zeer strategische kwestie! Denk maar aan de verschillende voedselschandalen van de laatste tijd: varkenspest, dollekoeienziekte, genetisch gemanipuleerde soja en mais... Mensen willen deze dingen niet. Het is dus niet alleen vanuit de armoede dat we willen weten wat we eten en dat we controle over ons voedsel willen hebben. En daar-

voor heb je een regionale economie nodig. Je noemt het misschien geen subsistentie-economie, maar je moet weten waar de dingen groeien, die je wilt eten. Het is ook een kwestie van **gezondheid** en van **democratie**. We zijn namelijk in het Noorden, vooral door de ontwikkelingen in de genetechnologie, door de wereldmarkt en door grote regionale blokken zoals de Europese Unie, in een situatie gemanoeuvreed van gedwongen consumenten. Wij kunnen niet langer kiezen wat we eten. We moeten eten wat "zij" in de rekken van de supermarkt steken. We weten niet waar het vandaan komt, we weten niet hoe het geteeld is, of het al dan niet genetisch gemanipuleerd is, of er geen vergif in zit, wat de arbeidsomstandigheden zijn, etc. Al deze vragen zijn niet alleen ethische vragen, maar ook materiële condities die maken dat de voedselproductie buiten onze controle valt, en dat we het recht niet hebben, dat wil zeggen dat er geen enkel verkozen orgaan is dat kan zeggen: "wij garanderen jullie, consumenten, dat dit veilig voedsel is." Die tijd is voorbij. Dit betekent uiteindelijk het einde van een zeer fundamenteel democratisch mensenrecht. Volgende week ga ik een lezing geven met als titel 'Gentechnologie, het einde van de democratie'. Dat is een andere vraag waarover niet gesproken wordt. In een subsistentiebestaan ben je tenminste autonoom wat je basisbehoeften betreft, ook al heb je niet alles wat je kunt bedenken. Wanneer gemeenschappen in een bepaalde streek de controle hebben over hun eigen bronnen van bestaan, dan zijn zij soeverein. In de globale economie is er geen sprake meer van soevereiniteit. Niet voor een nationale regering, en het minst van al voor de consumenten. Die tijd is voorbij. We zijn als kippen in een legbatterij,

die gevoed worden, zonder te weten wat ze in onze monden stoppen.

De band tussen Zuid en Noord

JvdV: En zoals wij gedwongen consumenten zijn, zo zijn de mensen in het Zuiden gedwongen producenten: zij moeten produceren voor ons en voor ons vee. Zij hebben niet meer het recht zichzelf te voeden.

MM: Dat is het verband! Dit is de reden waarom de problemen van het Noorden en van het Zuiden niet meer van elkaar te scheiden zijn: het is niet veilig voor mensen in het Zuiden, omdat ze hun basisbehoeften niet meer kunnen bevredigen, en het is niet veilig voor ons hier in het Noorden, omdat we niet weten wat we eten. Dit betekent dat er een mogelijkheid voor een coalitie is tussen mensen in Noord en Zuid tegen deze grote machten die de hele wereld trachten te controleren.

JvdV: We spraken over 'subsistentie' in de Studiegroep groene filosofie. Zij hadden de volgende vraag: stel dat subsistentie in belangrijke mate gerealiseerd zou worden, hoe zou de samenleving er dan uitzien? We kunnen ons subsistentie voorstellen als kleine initiatieven hier en daar... maar wat zou het uiteindelijke beeld zijn?

MM: Ik denk niet dat we een dergelijke hypothetische vraag kunnen beantwoorden, omdat het subsistentieperspectief geen model is. Het is een perspectief. Iedereen begint daarmee op zijn eigen manier. En we weten wat we niet meer willen. Wat we willen is autonomie over ons eigen leven en

over de condities van productie en reproductie. Vanuit een aantal basisprincipes: namelijk zonder anderen uit te buiten, zonder de aarde uit te buiten, zonder de volgende generatie uit te buiten. In elk land en in elke situatie zullen mensen dit subsistentieperspectief op een enigzins andere manier realiseren. Men zal niet overal dezelfde dingen verbouwen. Het betekent niet dat iedereen naar het platteland moet trekken om op het land te werken. Het betekent wel andere relaties van de mensen tot de aarde, en dat iedereen iets te maken moet hebben met de processen die nodig zijn om ons te voeden. En of het nu in de stad is, of op het platteland: er zullen andere relaties tussen mannen en vrouwen moeten zijn — dat is noodzakelijk. Er moeten absoluut ook andere relaties tussen volkeren komen: de neo-koloniale uitbuitende N-Z relaties moeten totaal afgezworen worden.

Dus als je start vanuit deze fundamentele punten van kritiek op de bestaande kapitalistische en patriarchale relaties, dan geeft dit je nog geen blauwdruk van het paradijs. Een dergelijke blauwdruk zou trouwens toch niet werken. We kunnen beginnen waar we ons nu bevinden, zoals jij gedaan hebt met de voedselteams in en rond Leuven. Iedereen kan beginnen waar hij of zij zich nu bevindt. Je hebt geen grote organisaties nodig. En je hoeft niet te wachten tot — zoals de marxisten zeggen — de productiekrachten rijp genoeg zijn. Wat betekent dat de technologie de problemen wel op zal lossen. De problemen die we hebben zijn geen technologische problemen. Ik zou de filosofen dus willen adviseren te beginnen met iets te doen in het subsistentieperspectief. Dan zullen ze het beter begrijpen.

Waarden als vrijheid, autonomie, levensvreugde

FJ: Maar wat u zei over autonomie en democratie... deze moderne ideeën zijn toch belangrijk, nietwaar? Subsistentie betekent niet dat we teruggaan naar een arcadische situatie op het platteland?

MM: Het betekent niet terug naar het stenen tijdperk, het betekent ook niet terug naar de middeleeuwen...of naar de armoede. Het probleem is dat veel moderne idealen werden gerealiseerd ten koste van andere mensen, koloniën, gekoloniseerde volkeren, een gekoloniseerde aarde, gekoloniseerde vrouwen. Welke PRIJS ben jij bereid te betalen voor je eigen autonomie, vrijheid, gelijkheid, ...?

FJ: Is het mogelijk waarden als vrijheid en autonomie aan te hangen zonder andere mensen of de aarde uit te buiten?

MM: Dit is alleen maar mogelijk in een subsistentieperspectief... Het is niet mogelijk in een winstmaximalisatie-economie. In onze huidige democratie, of in de EU bij voorbeeld is dit onmogelijk. Denk maar aan de voedsel-politiek van de EU, en aan alle voedselschandalen! Onze Europese democratie kan ons geen voedselveiligheid garanderen. We hebben geen autonomie over ons voedsel.

Subsistentie en de gender-kwestie

JvdV: Zou u zeggen dat subsistentie een typisch vrouwelijk perspectief is?

Er zijn vooral veel vrouwen in deze beweging betrokken.

MM: Er bestaat veel kritiek op dit punt. Men zegt bijvoorbeeld: "Oh, jij denkt dat vrouwen betere mensen zijn? Dat we een matriachale samenleving nodig hebben? Dat alles rond vrouwen geconcentreerd moet worden?" Ik zou daarop antwoorden dat het subsistentieperspectief natuurlijk niet alleen vrouwelijk is. En het is een empirisch feit dat vrouwen meer begaan zijn met wat wij subsistentie of ecofeminisme noemen, d.w.z. met onze natuurlijke basis van overleving hier op aarde. Omdat zij de verantwoordelijkheid gekregen hebben voor kinderen. Zij baren kinderen. Zij zijn verantwoordelijk gesteld voor het welzijn van deze kinderen. Dat is iets wat niet automatisch voortvloeit uit hun anatomie. Maar in patriarchale samenlevingen, zoals die waar wij in leven, hebben zij die verantwoordelijkheden gekregen, en men heeft dat hele levensdomein 'natuurlijk' genoemd en het minder waarde toegekend. Terwijl, wanneer je een of andere prul produceert, wat dat ook moge zijn, een auto of een tank... dat is iets geweldigs. Omdat je daar geld mee kunt maken. Daarom bestaat er die dichotomie tussen vrouwenwerk en mannenwerk in onze patriarchale samenleving. Het is een feit dat vrouwen meer begaan zijn met de voortzetting van het leven op deze planeet. Sommige mannen hebben dezelfde bekommernis, wat goed is. Zij beginnen te begrijpen dat dit een perspectief is dat niet alleen goed is voor vrouwen, maar ook voor hen! Zij hebben wat te winnen bij dat perspectief. Het subsistentieperspectief is dus niet alleen iets voor vrouwen. Ik zou zelfs zeggen: als we een subsistentieperspectief willen, dan zullen mannen en vrouwen dat moeten reali-

seren. Niet alleen omdat beiden nodig zijn om kinderen voort te brengen (als je tenminste niet wilt dat mensen zichzelf klonen). Het is noodzakelijk dat we dit samen doen, maar niet op basis van de huidige genderrelaties. Dit betekent dat mannen zich bij dit perspectief, dat aanvankelijk door vrouwen ontwikkeld werd, moeten aansluiten.

FJ: Goldsmith pleit voor een schaalverkleining naar lokale gemeenschappen toe. Het verschil tussen u en hem is wellicht dat hij de traditionele arbeidsverdeling tussen de geslachten, de traditionele sexerollen, niet in vraag stelt, terwijl dit voor u een belangrijk thema is.

MM: Ik denk dat dat absoluut noodzakelijk is. Vrouwen zullen niet akkoord gaan met een subsistentieperspectief, tenzij deze arbeidsverdeling en de dominantie van mannen over vrouwen, die gebaseerd is op onderdrukking en uitbuiting, veranderd is. Wij willen geen oude patriarchale stam of familie opnieuw installeren. Geen enkele vrouw zou dit willen. En dit is niet alleen een punt van de westerse feministische beweging; ook Afrikaanse vrouwen zullen dit eisen. Ik vertelde al eerder over die vrouwen in Kenia. Terwijl zij hun subsistentie opbouwden, moesten zij strijd leveren met hun eigen patriarchale mannen, zonder daarover getheoretiseerd te hebben. Dit dient zich noodzakelijkerwijs aan. Deze strijd tegen het patriarchaat is onvermijdelijk in een strijd voor subsistentie. Daar kun je zeker van zijn. Situaties in de wereld kunnen totaal van elkaar verschillen. Maar waar ook ter wereld vrouwen de controle over hun eigen bronnen overnemen — over water, bomen, hun gemeenschap of wat dan ook — krijgen

zij af te rekenen met de gevestigde patriarchale relaties. En dan moet er iets gebeuren: ofwel veranderen de mannen, zoals in Kenia. Of het is oorlog tussen de twee sexen.

Een andere kijk op 'het goede leven'

JvdV: Voor mij is subsistentie een geweldige uitdaging... Maar de meeste mensen die ik tegenkom vinden het minder opwindend. Zij beschouwen het als een stap achteruit in plaats van vooruit. Hoe verklaart u subsistentie als een stap vooruit?

MM: Subsistentie is gebaseerd op een andere opvatting van het goede leven. Het is anders dan het supermarktmodel. In dat opzicht heb je volkomen gelijk. Wij willen veel meer dan deze samenleving ons kan geven! Deze samenleving, deze economie is de vader van de schaarste. Deze economie geeft ons GEEN goed leven, maar vernietigt de basis voor een goed leven. Wat is een goed leven? Als je dit soort vragen begint te stellen, dan zie je dat mensen geen grenzeloze behoeften hebben. Zij hebben behoeften die bevredigd kunnen worden, maar die in onze huidige samenleving niet bevredigd worden. Zij hebben behoefte aan erkenning en liefde, genoeg te eten en te drinken, kleren en een dak boven hun hoofd. Als je al deze dingen hebt: waarom zou je dan nog meer willen hebben? Dat is de belangrijke vraag? Waarom doet men mensen meer willen als hun echte behoeften bevredigd zijn? Het is duidelijk dat dit is omdat hun echte behoeften NIET bevredigd worden in een dergelijke samenleving. Dat is waar ik over klaag. Het is een armzalige, miserabele samenleving.

Kinderen krijgen de kans niet te leren hoe voedsel gemaakt wordt, maar zitten de hele tijd voor een machine. Het is een reductie van het leven. In hun vakantie proberen mensen een stukje te krijgen van wat ze denken dat het werkelijke leven is — maar daarvoor moeten ze weggaan van hier, snap je? Subsistentie zou betekenen een goed leven hebben hier, waar ik nu ben. Een goed leven opbouwen hier, een leven met andere waarden dan die van de supermarkt. Veel mensen verlangen naar iets dergelijks. Zij geven dat in discussies hierover toe: Ja, dat wil ik ook. Maar zij denken dat dat hier niet mogelijk is. We moeten dus laten zien dat het mogelijk is, hier en nu.

JvdV: In het werken met onze voedselteams ontdekken we dat het proces van elkaar leren kennen, van relaties uitbouwen, heel belangrijk is. We merken dat we andere waarden hanteren dan in de agro-industrie: de producent levert aan de consumenten wat er op dat moment van het jaar op zijn land klaar is voor consumptie. Voor de consumenten betekent dit een omschakeling: je kunt niet elke dag eten wat je hartje begeert, je krijgt de groenten van dat moment. Voor sommige consumenten is die omschakeling moeilijk, maar de meesten vinden het prima zo.

MM: Het is een heel leerproces. Je moet je relatie tot het land, tot je eigen omgeving weer opnieuw "leren". En je neemt verantwoordelijkheid voor dat land, en voor degenen die het bewerken. Dat is een revolutionaire verandering. Het kan klein beginnen, met een vraag: ik wil veilig voedsel. Maar als het gepaard gaat met nadenken en reflectie, dan kun je veel verder gaan. En we weten niet waar het eindigt.

FJ: Dit is de ontdekking van een ander concept van vrijheid. Vrijheid als je plaats binnen de grenzen van de natuur, in plaats van "alle banden los".

MM: Precies! Het oude concept van vrijheid was om grenzen die de natuur ons oplegt, te doorbreken, alle grenzen. Je kunt alles op elk moment hebben. Natuurlijk weet je niet meer waarom je iets wilde. Je gaat totaal onverschillig staan tegenover alles. Hier echter waardeer je het dat je aardbeien hebt in mei en juni, en niet in december en januari. En je weet waarom dit zo is. Want dat is ook belangrijk: subsistentie betekent het terug veroveren van ons vermogen tot genieten. Wat me zo boos maakt in deze zogenaamd rijke samenleving is de armoede wat genieten betreft. Het 'genieten' van het leven wordt in deze samenleving geloosd met de rest.

FJ: Wanneer alles op elk moment mogelijk is, dan verliezen dingen hun betekenis, hun belang. Leven alsof je alle dagen jarig bent is nooit meer jarig zijn.

MM: Alles is mogelijk, en niets doet er iets toe: dat maakt me boos in onze samenleving. Het vernietigt het gevoel van vreugde.

Anderzijds bouwen jullie via die voedselteams aan een nieuwe gemeenschap, en dat is wat mensen nodig hebben. Je creëert iets wat wij in Duitsland 'Heimat' noemen. Het is moeilijk te vertalen. Het is een gevoel: het gevoel dat je de mensen waarmee je leeft kunt vertrouwen, dat je bij hen hoort, dat je je thuis voelt. Al dit soort gevoelens zijn in de rest van de maatschappij steeds minder aanwezig. Dat is de betekenis van de titel van dat

artikel dat ik geschreven heb: 'Het verlangen naar datgene wat we verstoord hebben'. Als dit verlangen is bevredigd: dat is het subsistentieperspectief. Dat je kunt zeggen: het is genoeg, ik ben gelukkig.

Geen eilanden creëren!

JvdV: Ik las onlangs een boek over de Amish⁴. In zekere zin hebben ze een levensstijl die aan subsistentie doet denken, afgeschermd en met een voortdurende en zorgvuldige grensbewaking ten aanzien van de verlokkingen van de moderne samenleving. Anderzijds is hun samenleving zeer patriarchaal. Ik vraag me af of een dergelijke afscherming noodzakelijk is. Is het noodzakelijk om jezelf te beschermen in een subsistentieperspectief? Of is het mogelijk om tegelijkertijd open te zijn en toch je levensstijl te beschermen en te behouden?

MM: De Amish beschermen hun ouderwetse Duitse patriarchale stijl door het maken van grenzen, door eilanden te worden. Ik denk niet dat ons subsistentieperspectief een replica van de Amish levensstijl zou zijn. Het kan alleen maar een open perspectief zijn, omdat er geen andere weg is. Want wie zijn wij? We zijn maar met een paar mensen hier en daar, die leven in de samenleving zoals die is. We kunnen niet wachten tot iemand anders die verandert. Dus veranderen wij die, zoals we hier en nu zijn. Daarom vertelde ik je het verhaal van de Keniaanse vrouwen: temidden van de kapitalistische productie van exportgewassen begonnen zij met de pro-

ductie van wat zij zelf nodig hadden. Daar kunnen we uit leren. We kunnen beginnen, waar we ook zijn. En eenmaal je begonnen bent, ontstaan er linken met andere groepen. Niet door pure imitatie, maar er zijn altijd linken naar de omringende samenleving. We vormen dus geen eiland, zoals de Amish doen.

JvdV: Ik ben het met u eens. Anderzijds lees ik bij de Amish dat zij grote en radicale beslissingen nemen: zij willen bijvoorbeeld geen centrale verwarming: er is een vuurplaats in huis, waarrond de mensen zich verzamelen. Centrale verwarming drijft mensen uiteen. Zij willen geen electriciteit, omdat zij geen radio of TV willen. Dat soort beslissingen vind ik aantrekkelijk. De moderniteit is zo agressief en brutaal, dat we niet alleen alternatieven moeten vinden, maar ook manieren om onszelf te beschermen.

MM: Dat is ook waar. Als je bepaalde dingen helder hebt, als je weet wat je wilt, zul je zeer waarschijnlijk ook in staat zijn andere technologieën te ontwikkelen die stroken met je waarden. Er zijn verschillende manieren mogelijk. Technologie is niet waardevrij. Ons hele waardensysteem is ingebouwd in onze methoden, in onze technologie. Als je andere relaties wilt, zul je een andere technologie moeten ontwikkelen.

Het belang van een 'lokale economie'

JvdV: In de Voedselteams rijzen vragen over de relatie met bijvoorbeeld plaatselijke reform- en natuurvoedings-

4 Ester, P., *De stillen op het land*, Kleine sociologie van de Amish in Amerika, Kok Agora/Syntax, 1996.

winkels: we willen ons met de voedselteams geenszins concurrentieel opstellen, dat zou niet stroken met onze visie. We willen eerder met hen samenwerken, maar toch worden we door sommigen als bedreigend ervaren.

MM: Dat is een moeilijke kwestie. Kopen zij hun producten op de lokale markt van boeren uit de omgeving?

JvdV: Soms wel, maar veel komt ook uit Nederland of Duitsland, waar de reform-sector sterker ontwikkeld is.

MM: Het is belangrijk om over dit soort onderwerpen en over lokale economie te discussiëren. Het gaat 'm niet zozeer om de natuurvoedingsproducten, het gaat om lokale economie. Ik heb een soortgelijke discussie met de mensen van Fair Trade. Dit is niet slecht, het is goed. Maar als je ervan uitgaat dat de lokale economie versterkt moet worden, kun je niet allerlei producten uit exotische landen kopen. Subsistentie-economie betekent echter niet dat je alleen maar lokaal kunt kopen. Er zal altijd verre handel blijven, maar niet voor de dingen die je elke dag nodig hebt.

FJ: Dit is een vorm van protectionisme! Je weet dat dit een groot taboe is in kringen van economen en politici.

MM: Dat weet ik, maar mensen hebben het recht zichzelf te beschermen. De staat beschermt de mensen niet meer. We zijn gedwongen consumenten. We moeten onszelf beschermen. Als we dit in een gemeenschap doen, is dit een soort protectionisme. Wij zeggen het volgende: 'Je kunt doen wat je wilt en op de vrije markt kopen. Maar wij kopen op de lokale markt!' Vandana Shiva haalt in dit verband

Ghandi aan: "Als de staat zijn plicht om ons te beschermen niet vervult, moeten we de democratie in onze eigen handen nemen": directe democratie! Hierin dagen we de parlementaire politiek uit. Vanuit de economische sfeer komen we in de politieke sfeer terecht. De door de staat opgelegde democratie beschermt de mensen niet langer in hun vitale belangen: voedselveiligheid, gezondheid...

FJ: Dit is een radicaal perspectief! Veel economen en pragmatische politici zullen zeggen dat je jezelf op die manier buiten de heersende consensus plaatst.

MM: Natuurlijk. Dat is belangrijk: alle subsistentie begint met dissidentie. We eigenen ons het recht toe dissident te zijn. Waarom zouden we het eens zijn met iets dat we als destructief beschouwen? Dissidentie is het eerste recht van elke burger!

Jeanneke van de Ven is vormingswerkster in Elcker-Ik Leuven en initiatiefneemster van de Voedselteams.

Frederik Janssens is politiek vormingswerker bij Ploeg, vormings- en raadsledenwerk van Agalev.

Beiden zijn actief in Aarde-Werk.